

Семантичні текстові макроуніверсалиї в українських народних думах

ТЕТЯНА БЕЦЕНКО

(Суми)

Специфікою думового епосу виступає властивість окремих одиниць – текстових макроуніверсалиї (текстових макроформул), зокрема предикативних текстових універсалиї, здебільшого виражених складним реченням: складним синтаксичним цілим чи складною синтаксичною конструкцією, характеризуватися максимальною злитістю компонентного складу у плані вираження думки, внаслідок чого макроодиниця сприймається як одне, неподільне ціле в ідейно-змістовому плані, і значення її (з урахуванням значення усіх компонентів) може бути зведене до одного семантичного знаменника. Семантику подібних семантичних текстових універсалиї можна визначити одним словом, як-от: „розмова (звук, голос)”, „повчання”, „побажання” та ін.

Семантичні текстово-образні універсалиї думового епосу обрані предметом нашого наукового дослідження у зв'язку з тим, що вони виступають провідними моделями аналізованих текстів. Метою розвідки є з'ясування семантики, структури і поетичних функцій зазначених структур.

Семантичні текстові універсалиї класифікуємо за семантикою – образно-афористичним змістом, який виводиться із складників структури в цілому; таким чином, кожна макроуніверсалия зводиться до певної теми (мікротеми). Розглянемо найбільш частотні семантичні текстово-образні універсалиї.

1. Семантичні текстові універсалії з семантикою „розмова” (звук, голос)

Семантичні текстові універсалії із семантикою „розмова” представлені як у вигляді мікроструктур, так і у вигляді макроструктур. Мікроструктурами у даному випадку виступають вербальні текстові універсалії – своєрідні примовки-зв’язки, чисто думові за походженням, до того ж плеонастичні: *промовить словами, / обіллється горько сльозами* (УНД 1972: 316), *словами промовляти і сльозами ридати* (УНД 1972: 317) та под. Макроструктурами, що мають вказану семантику, є зачини, напр.: *Ой у неділю барзо рано-пораненьку / Та то не в усі дзвони дзвонили, – / Як у крайньому домі отець і мати говорили.* (УНД 1972: 318), *Не сизая зозуленька в темнім лузі кукувала, / Не дрібная пташка в саду щебетала, – / Сестра з братом іздалека розмовляла / Поклон посилала [...]* (УНД 1972: 327).

Окрім того, що зазначені структури виконують композиційну функцію, вони ще виступають стилістичними текстовими універсаліями – фігурами паралелізму, звичайно, будучи водночас предикативними та, відповідно, інтонаційними текстовими універсаліями (останній приклад є також зразком періодичного мовлення). Таким чином, текстова універсалія – явище багатофокусне, що концентрує у собі різноплощинні якості і властивості мовних структур і їх мовленнєвих можливостей. Семантику „розмова” мають зачини дум *Сестра і брат: Бідна вдова і три сини* (УНД 1972: 347, 349-350, 353-354, 356, 358, 361, 363, 366, 369, 372, 378).

2. Семантичні текстові універсалії з семантикою “біда”

Це досить специфічні структури за формульним вираженням та ідейно-змістовим наповненням. Їх основу складають лексичні доміанти **вода, хліб, доля, здоров’я, поле, вітер**. Наприклад: *Одно – безвіддя / Друге – безхліб’я / Третє те, що тихий вітер з ніг валяє.* (УНД 1972: 160), *Одно – безвіддя, а друге – безхліб’я / А третє – буйний вітер в полі повіває, / Бідного козака з ніг валяє* (УНД 1972: 164) *Одно – безвіддя / А друге – безхліб’я / А третє – в чистім полі безголів’я* (УНД 1972: 167), *Три недолі / Перва доля – безхлібна / Друга – безрідна / Третя доля – буєн вітер повіває / [...] нещасного козака, із ніг валяє* (УНД 1972: 179), *Що перше – без хліба / А вдруге – бездоріжжя / А втретє – безвіддя* (УНД 1972: 194), *Одно – безхліб’я / А друге – безвіддя / А третє – безздоров’я* (УНД 1972: 186), *Бо вже перше – безхліб’є /*

Друге – безвіддя / А третє – бездорожжя (УНД 1972: 199), Одно – безвіддя / А друге – безхліб'я / А третє – буйний вітер у полі повіває / Та бідного козака з ніг валяє (УНД 1972: 205), Одно – безвіддя, друге – безхліб'я / Ужє буйний вітер повіває, / Козака з ніжок вале (УНД 1972: 217).

Актуалізовані номени **вода** (основний складник світу, без якого не може існувати людина, тварина), **хліб** (основний продукт харчування; узагальнено – їжа взагалі), **доля, щастя** (поняття, пов'язані з ментальністю українця; необхідні складники емоційно-психічної сфери українця), **здоров'я** (характеристика фізичного стану людини), **поле** (просторовий об'єкт, безпосередньо пов'язаний з національною картиною світу) у розглянутих макроструктурах засвідчують важливість для носіїв мови взагалі, для козаків – зокрема тих чи інших понять (при цьому – з різних сфер); таким чином, у міні-фрагменті представлена вичерпна картина тогочасного світу.

Семантична текстова універсалія з семою „біда” перетинається з стилістичною текстовою універсалією (паралелізмом). Біда – це, за контекстом, **безвіддя, безхліб'я** (обов'язкові компоненти), а третій компонент – змінний – **вітер**, який валяє з ніг козака, або **бездорожжя**, або **безголів'я**. У цілому ж семантична текстова універсалія, яка покликана містко і широко в художньому ракурсі передати певну проблему, оформляється предикативною текстовою універсалією, що має стилістичне підґрунтя (будова текстової універсалії прямо пропорційна до стилістичного прийому, з допомогою якого створюється стилістичний ефект, у даному випадку – зіставлення, що реалізується у фігурі паралелізму).

3. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „прокльон”

Зазначені текстові універсалії являють собою структури з прямою мовою. Їх специфікою є те, що вони формуються на основі номенів **Бог, щастя, доля, недоля**, лексем із загальним значенням „частини тіла людини” (**рука, нога**), **зброя, кінь, хліб** тощо. Наприклад: *Бодай же ти, [...], ні щастя, ні долі не мав, / Щоб ти на дорозі руку й ногу зламав, / Щоб ти на дорозі здоров'я збувся, / Щоб ти назад додому вернувся! / Щоб тобі на дорозі руки й ноги заболіли, / Щоб тебе старші голови не злюбили! / Щоб тебе на охоті перва куля не минула, / При нещасті ще й лиха година обгорнула!”* (УНД 1972: 243), *Щоб же ти на дорозі руку, ногу зламав, / Щоб же ти на дорозі здоров'я збувся, / Щоб же ти назад вернувся, / Щоб же тебе куля перша не минула – / При нещастю лихая година обгорнула?* (УНД 1972: 255).

Семантична текстова макроуніверсалія з семантикою „прокльон” одночасно – предикативна та стилістична текстова універсалія: період або паралелізм. Вище подані структури з періодом, нижче – текстові універсалії з паралелізмом.

Формула прокльону засвідчена у деяких варіантах думи Івась Коновченко, Вдовиченко: *Бодай тебе [...] побило в чистому полі Три недолі: / Перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав; / Друга недоля – щоб ти козаків не догнав; / Третя недоля – щоб тебе козаки не злюбили / І в курінь не пустили!* (УНД 1972: 308), *Бодай же вас [...] у полі Побило три недолі: / Щоб вас перва доля побила – / Щоб Бог хліба не вродив; / А друга доля щоб побила – / Щоб не стали вас люди знати, / Добрим словом покликати; / Третя доля щоб побила – / Щоб ви у своїй домівці на промешканні щастя й долі не мали!* (УНД 1972: 352). Також у думі Бідна вдова і три сини: *Ой бодай ви однині до віку щастя-долі не мали, / Як ви мене при старості літ / З домівки зіслали!*” (УНД 1972: 370), *Да бодай же вас побило три недолі: / Щоб перва вас недоля побила – / Щоб Бог хліба не вродив, / А друга недоля вас побила – / Щоб вас скот погіб, / А третя недоля вас побила – / Щоб ви в своїй домівці / З своїми женами молодими на промешканіє / Щастя-долі не мали* (УНД 1972: 382).

Особливістю зазначених текстових універсалій є те, що вони побудовані на основі триступінчатого поняття недолі, яке виступає в трьох іпостасях; використання числа три тут – власне універсальний (традиційний) епічний прийом.

4. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою:

4.1. „місцезнаходження (у значенні перебування на далекій відстані)”

Це структури: *за темними за лісами, / За дальними за степами, / За бистрими за водами* (УНД 1972: 327), *за темними лугами, / За широкими полями, / За бистрими ріками* (УНД 1972: 329), *за бистрими водами, / За широкими степами / І за дальніми далекими сторонами, / І за темними високими лугами* (УНД 1972: 333), *за темними, за високими лісами, / За бистрими глибокими ріками, / За великими городами* (УНД 1972: 336), *за високими лісами, / За бистрими ріками, / За великими городами* (УНД 1972: 338), *за високими лісами / І за великими городами, / І за бистрими ріками* (УНД 1972: 344), *за високими лісами, / А за бистрими глибокими ріками / І за великими городами* (УНД 1972: 340).

4.2. „місцезнаходження (у значенні вказівки на місце розташування)”

Відповідають на питання куди? і де? (УНД 1972: 384, 386, 389, 396, 398, 401, 404, 406, 408, 409). *Írd'đčeřä: Одну часть узяло – / У Грабську землю занесло, / А другую часть ухопило – / У дунайське гирло забило, / А третя часть де ся має? / Посеред Чорного моря, на бистрій супротивній хвилі потопає* (УНД 1972: 386), *Первую часть ухопило – / В Білограбську землю побило; / Другу часть ухопило – / У дунайське гирло забило; / А третя часть де ся має? / Посеред Чорного моря, / На бистрій хвилі, / На лихий хутовині потопає* (УНД 1972: 389). Як і у інших випадках, зазначений різновид семантичних текстових макроуніверсалій збігається з стилістичними текстовими макроуніверсаліями (такі структури є фігурами паралелізму). Їх своєрідністю вважаємо триступінчасту будову, що кваліфікується як універсальний епічний прийом зображення. У цілому ж подібні структури є предикативними текстовими універсаліями (складним синтаксичним цілим).

4.3. „велика відстань”

Вгору – високо / і землю – глибоко, / і чужу сторону, / До родини – вже й далеко (УНД 1972: 339), *Угору – високо, / А вниз – глибоко, / До роду – далеко* (УНД 1972: 341), *вгору – високо, А в землю – глибоко, / А до родини на той світ – далеко* (УНД 1972: 343), *вгору – високо, а в землю – глибоко, / із чужої сторони до роду – далеко* (УНД 1972: 344), */ до неба – високо, і в землю – глибоко, / А в свою сторону до родини – далеко.* (УНД 1972: 337), *вгору – високо, / і землю – глибоко, / На чужую сторону до родини – вже й далеко.* (УНД 1972: 335). Визначальними рисами цих семантичних текстових універсалій вважаємо те, що вони являють собою водночас стилістичні текстові універсалії (конструкції з паралелізмом) і будуються на трикратному (триступінчастому) зображенні описуваної ситуації з антонімічним протиставленням. Ключовими у даному випадку є одиниці з семантикою обсягу: *високо, глибоко, далеко.*

4.4. „звідки (з якого місцеперебування)”:

Чи од чистого поля, / Чи од Чорного моря, / Чи од славного Запорозжжя!? (УНД 1972: 315), *Чи з буйної війни, / Чи з чистого поля, / Чи з людославного Запорозжжя?* (УНД 1972: 315), *Ні з буйної війни, / Ні з чистого поля, / Ні з*

людославного Запорозжя (УНД 1972: 316). Зазначені семантичні текстові універсалії засвідчені у думі *Проводи козака*. Ці універсалії в основному сталого складу: послідовно повторюються номени **війна, Чорне море, Запоріжжя, поле**. Розширення текстової універсалії, її ускладнення здійснюється за рахунок введення прикметників-означень, інколи – за рахунок включення інших ключових понять: **вітер, степ** (УНД 1972:321).

5. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „гарні умови для життєперебування”

Тут трава хороша / І вода погожа (УНД 1972: 221), *Тут же трави зелені / І води здорові, / І очерети здобні* (УНД 1972: 204), *Тут води великі, трави зелені* (УНД 1972: 192), *Трави зелені, очерета вздобні і вода довольна* (УНД 1972: 184), *Тут трави зелені, / Води холодні* (УНД 1972: 179), *Тут трави зелені, води здорові* (УНД 1972: 163), *Тут могили великі, / Трава хороша / І вода погожа* (УНД 1972: 161), *Тут луки великі / І трави зелені* (УНД 1972: 197). Ці семантичні текстові універсалії в основному чітко окреслені щодо свого компонентного складу: домінантними виступають міфологеми **води** (вода) і **трави** – як необхідні компоненти життєіснування для людини і тварин. Звичайно, текстова макроуніверсалія будується на основі мікроуніверсалій – стилістичних текстових універсалій – епітетних структур.

6. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „завдання фізичних мук”

Як правило, така семантична текстова універсалія представлена предикативною текстовою універсалією – складним реченням (складним синтаксичним цілим та ін.) і інтонаційною текстовою універсалією – питальними реченнями: *Чи ти мені, брате, віри не діймаєш, / Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш? / Чи не одна нас шабля порубала, / Чи не одна нас куля постріляла? / Що маю я на собі / Дев'ять ран рубаних, широких, / А чотири стріляні то й глибокі...* (УНД 1972: 94). Конструкції з таким же змістом засвідчені у варіантах цієї думи (УНД 1972: 89, 96, 97-98) (*Три брати самарські*). Наприклад: *Чи не один нас меч рубав, / Чи не одні яничарські кулі постріляли? / Що маю я на собі дев'ять ран рубаних широких, / А чотири стріляних глибоких* (УНД 1972: 91). Специфічною ознакою цих семантичних

текстових макроуніверсалій вважаємо те, що вони ґрунтуються на номенах із загальною семантикою „зброя”: меч, шабля, куля та рани, а також на синекдохічних переосмисленнях (шабля порубала, куля постріляла, меч рубав); окрім того, вони водночас виступають і стилістичними текстовими універсаліями, і логіко-граматичними (предикативними).

7. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „ніколи”

Це один з найпоетичніших різновидів семантичних (а водночас і стилістичних) текстових універсалій. Особливістю зазначених структур є те, що вони будуються на нереальному сюжеті. Відповідно поєднання слів (образів, понять) здається несумісним, неможливим. Саме завдяки такому недопустимому контекстом поєднанню і створюється не фантастичне (казкове) зображення, а, навпаки, реальне, дійсне, глибоко трагічне: *Коли буде жовтий пісок на білому камені зходити, / О Петрі ріки замерзати, / Об Різді в лузі калина синім цвітом процвітати, / Об Василю ягоди врожати, / Хрещатим барвінком густі ряди устилати, – / То тоді буду я, сестро, у ваш дом гостем прибувати!* (УНД 1972: 324).

Подібна структура (з незначними внутрішніми видозмінами) зафіксована у всіх варіантах думи *Проводи козака*. (УНД 1972: 312, 315 та ін.). Ця макроструктура (з видозмінами) повторюється протягом однієї думової оповіді: наведені слова (основний зміст) належать по черзі двом дійсовим особам, отже, зазначена текстова універсалія – семантична універсалія – оформлена у вигляді прямої мови, що використовується для створення діалогічності – як основного композиційного прийому побудови думового епосу: *Тоді я буду до тебе в гості прибувати, / Як білий камінь буде красним цвітом процвітати* (УНД 1972: 344), *Тоді буду, сестро, / В гості прибувати, / Як буде білий камінь / Красним цвітом процвітати* (УНД 1972: 341).

8. Семантичні текстові універсалії з семантикою причини: „чому, у зв'язку з чим, відбувається таке, за браком чого”

Чи то ж у тебе нема за що пити-погуляти? / Чи то ж у тебе одержини немає? (УНД 1972: 243), *Чи тобі в мене нічого спити, / Чи нічого з'їсти, / Чи ні в чім хороше сходити? / Чи тебе городова старшина не знає? / Чи міщанська челядь не поважає?* (УНД 1972: 248), *Чи в тебе ні за що пити-гуляти, / Чи тобі ні в чому походити, / Чи тебе челядь за атамана не*

має [...] УНД 1972: 255). Цей різновид текстових універсалій представлений пистальними конструкціями.

9. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою мети: „для чого так діяти, з якою метою”

„Нащо нам королівські листи читати? / Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати? / Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стати? / Лучче нам з ляхами, мостивими панами, / Хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати (УНД 1972: 268). Ця формула повсякчас повторюється у тексті думи Хмельницький і Барабаш – як слова персонажа (пряма мова) (III, IV варіанти думи). Для текстової універсалії характерною виступає питальна інтонація.

10. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „важко”:

Ох, як-то трудно звіру-птиці / Без поля, без дуброви, / То так трудно щуці-рибі на суходолі. / Ох, як-то трудно з сирі землі / Важкий камінь зняти, / То так трудно на чужині без отця, без матки помирати: / Для себе сердечної родини не мати!.. (УНД 1972: 317), Як-то трудно рибі на суходолі, / Звіру-птиці без поля, без діброви, / То так-то трудно на чужій сторонці пробувати / Без роду, без сердешної родиньки. / Як-то трудно із сирі землі / Камінь ізняти, / То так-то тяжко-важко на чужій стороньці / Без роду, без сердешної родиньки помирати! (УНД 1972: 320), Трудно-то, братіку, рибі без води пробувати, / І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти, / А іще трудніше, тяжче й важче бездольному та безродному чоловікові / На чужій Україні без родини кривної й сердешної проживати! (УНД 1972: 334) [...] То так-то, братіку, тяжко та важко / Чоловіку не по силі із сирі землі / Важкий камінь підняти (УНД 1972: 335), Ой як-то тяжко та як-то важко / Землі без трави, рибі без води, / Пташці без ліса пробувати, – / То так-то тяжко, то так-то важко / Людині на чужій чужині, при лихій годині, / Без батька й неньки, без близького роду / На світі проживати! (УНД 1972: 332). Для аналізованих семантичних текстових універсалій характерний виразний конотативний відтінок: емоційно-експресивне забарвлення негативного плану акумулюють конотеми з означальною семантикою: *трудно (трудніше), тяжко (тяжче), важко (важче), важкий, чужий, бездольний, безродний.*

Семантичні текстові макроуніверсалії цього різновиду водночас є стилістичними текстовими універсаліями – фігурами паралелізму, що ґрунтуються на основі номенів **поле, діброва, земля, чужина, рід, родина та ін.** Психічний стан людини зіставляється і порівнюється зі станом предметів природи. Фактично, такі текстові універсалії у максимально сконденсованому вигляді фіксують національно-мовну картину буття з реаліями довколишнього світу.

11. Семантичні текстові макроуніверсалії із значенням „з’ясування того, які будуть дії”

Чи будеш биться, / Чи будеш мириться [...] (УНД 1972: 279), Чи будеш зо мною биться? / Чи мириться? (УНД 1972: 280-281). Ці структури засвідчені у думі *Богдан Хмельницький і Василь молдавський*. Зазначені одиниці з повним правом відносимо до архаїчних епічних формул, таких, що зафіксовані у найдавніших казках, що слугує свідченням спорідненості двох жанрів.

12. Семантичні текстові універсалії з семантикою „нездатність щось робити”

От руками не візьме, / Ногами не піде, / Ясно очима на небо не згляне (УНД 1972: 206), / Да вже ногами не піде, / Руками не візьме, / Очима на небо не згляне (УНД 1972: 223), Ногами не пійдуть / Руками не зведуть, / І очима не зоглянуть (УНД 1972: 168). Специфіка зазначених семантичних текстових універсалій у тому, що вони виступають плеонастичними одиницями – своєрідними емоційними підсилювальними повторами змістової лінії (у даному випадку переважають негативні емоції).

13. Семантичні текстові універсалії з семантикою „те, що не в змозі зробити”

Такі семантичні текстові макроуніверсалії являють собою пряму мову персонажа. Вони творяться, як правило, з двох (УНД 1972: 220 та ін.) чи трьох (УНД 1972: 158 та ін.) рядів, як включають об’єкти дії (*рука не зведеться, серце не осмілиться та ін.*). Обов’язковим елементом є заперечна частка **не**. Наприклад: *Одначе шабля не візьме, / Рука не зведеться, / Серце не*

осмілиться / Тебе рубати (УНД 1972: 158), / Меч твій не возьми / Рука твоя не зніми! – (УНД 1972: 106), Серце не осмілиться, а рука не здійметься, / Булатна шабля нейметь тебе, найменшого брата, сікти-рубати (УНД 1972: 163), Міч твій не озьми і рука твоя не зніми (УНД 1972: 168), А рука бо і не здійметься, / А хоч рука іздійметься, / До й міч не візьме, / А хоч же й міч візьме, / Так душа гріха не скупиться (УНД 1972: 170), Моя рука не здійметься / І серце не восмілиться, / І меч не здійметься [...] (УНД 1972: 192), Так наше серце козацьке молодецьке не осмілиться, / І рука наша козацька молодецька не воздойме, / І наш ясен міч твоєї головоньки не йме (УНД 1972: 173), Рука не воздойметься, / І серце не осмілиться, / І душа гріха до смерті не скупиться (УНД 1972: 183), То ж моя рука не здійметься, / І меч мій не осмілиться! (УНД 1972: 198), Що наші мечі на тебе не здіймуться, / На дванадцять частей розлетяться, / І душа наша гріхів до віку не викупиться (УНД 1972: 203), Що рученька наша на тебе не зніметься, / І серце наше на тебе не осмілиться (УНД 1972: 210), ... і меч твій не візьме, / І рука твоя не здійме (УНД 1972: 214), І міч твій не візьми, / І рука твоя не знімись! (УНД 1972: 220).

Розглянутий різновид структур характеризується тим, що в основі нього – синекдоха. Активізованими виявляються лексеми із загальною семантикою „частини тіла людини”: **рука, серце** та з семантикою „зброя”: **меч, шабля**.

14. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „прохання-порада діяти певним чином”

Фіксуємо два різновиди семантичних текстових універсалій з такою семантикою: а) ті, які побудовані на нереальному (казковому) сюжеті: *А возьми, сестро, жовтого піску / Та посій на білому камені, / Та вставай раненько, / Та поливай пісок частенько / Ранніми і вечірніми зорями / Та все своїми дрібними сльозами!* (УНД 1972: 319). Подібна макроструктура із зазначеною семантикою (з деякими незначними видозмінами) зафіксована у варіантах думи *Проводи козака* (УНД 1972: 316, 321, 322, 324). Нереальність повідомлюваного пояснюється неможливістю здійснення того, що пропонується; така неможливість усвідомлюється ліричним героєм; спосіб же подання інформації – вигадано-казковий, що цілком притаманний поетичному тексту; б) ті, які містять повідомлення про цілком можливе, реальне: *З піхов шаблі виймайте, / Мені, брату меншому, пішому-піхотинцю, / У чистому полі поховайте, / Звіру-птиці на поталу не подайте* (УНД 1972:

158). Особливістю структури є те, що вона в ідейно-змістовому та художньо-образному планах тісно пов'язана з семантичною макроуніверсалією із значенням „ніколи”. Ця семантична текстова універсалія, що має значенням „прохання діяти певним чином”, включає предмети **голова, поле, звір-птиця та дії (здіймати, поховати, на поталу не подати)**. У тексті семантична текстова макроуніверсалія є прямою мовою персонажа. З структурного погляду текстова універсалія представляє односкладне поширене речення з однорідними рядами слів. У варіантах думи *Втеча трьох братів з города Озова, з турецької неволі* зазначена семантична текстова універсалія майже не видозмінюється (ключові слова скрізь однакові) (УНД 1972: 156, 163, 173, 183, 202, 220).

15. Семантичні текстові універсалії з семантикою „покарання”

Став нас Господь видимо карати, / Став у полі й домі хліба-солі збавляти (УНД 1972: 349), */ Не став їм Господь ні в чім помагати: / Ні в пахарстві, / Ні в бурлацтві, / Ні в третем – купечерстві. / Не стали їх люди знати / І в їх хліба-солі уживати* (УНД 1972: 351), *Зараз їм Бог погодив – / У полі хліб не вродив. / Зараз друга їх доля побила – / Не стали їх люди знати, / Добрим словом покликати. / Третя доля їх побила – / Ой не стали вони в домівці на промешканні з молодими женами щастя й долі собі мати* (УНД 1972: 352-353).

Зазначена текстова макроуніверсалія повторюється з незначними видозмінами протягом усієї думи: */ Та стали хуртовини наступати, / Та стали вдовиченків побивати: / Що перва хуртовина / Дома попала, / А друга хуртовина / Скотину поморила, / А третя хуртовина / У полі й у домі / Та хліб побила, / А нічого в полі й у домі / Не й останвила* (УНД 1972: 375), *Господь карає / У полі на роботі / І в пугі в дорозі, / І у домі на мешканні!* (УНД 1972: 355), *Став їх Господь невидимо карати, / Ей, скотиною і дитиною побіждати* (УНД 1972: 357), [...] *став же нас Господь / З небес карати, / Став і в полі, і в домі / Хліба-солі уменшати* (УНД 1972: 365), *Став нас Господь видимо карати, / Став у полі і в домі / Хліба-солі вменшати [...]* (УНД 1972: 371).

Особливістю зазначеного різновиду семантичних текстових універсалій вважаємо наявність у їх складі лексичних доміант **Бог (Господь), хліб-сіль, поле, дім, щастя-доля, дорога**. З структурного (логіко-граматичного) погляду вони представляють предикативні текстові універсалії,

водночас виступаючи стилістичними текстовими універсалиями – періодичними конструкціями і разом з тим – структурами з паралелізмом (переважно).

16. Семантичні текстові універсалії з семантикою „сила материнської МОЛИТВИ”

Зазначену семантику мають такі структури: *То треба ж отцеву молитву да матчину / Штити і поважати: / Бо отцева молитва і матчина Ізо дна моря винімає. / Ей, хто отцеву молитву і матчину штить і поважає, / То тому Господь милосердней помагає / У полі на роботі і в домі на мешканні, І в путі в дорозі (УНД 1972: 355-356), Котрий чоловік отцевську й матчину молитву штить, шанує, поважає, / То отцевська-матчина молитва зо дна моря винімає / І од великих гріхів душу одкупляє, / До царствія небесного проводжає (УНД 1972: 362), [...] Бо отцевська-матчина молитва / і в купецтві, і в ремеслі, / І на полі, і на морі / На помоц помагає. / Зо дна моря душу винімає, / Од великих гріхів одкупляє, / До царствія небесного приводжає (УНД 1972: 366), / Ой котрий чоловік отцевську-материну молитву / Штить, шанує, поважає, / То отцівська -материна молитва / Зо дна моря винімає, / Від великих гріхів одкупляє, / До царствія небесного проводжає (УНД 1972: 372), Хто отцовську-матерну молитву штить-шанує, / Отцовська-матерна молитва / На полі і на морі, / В купецтві і в ремесстві / Всегда на поміч помагає (УНД 1972: 380).*

У моделюванні зазначених текстових універсалій беруть участь лексичні домінанти з загальною семантикою «релігійні поняття»: **Бог, молитва, гріх, царствіє небесне**; активізованими виявляються прикметники **отцевський, материнський, матчин, материн**.

Примітною ознакою семантичних текстових універсалій треба вважати і те, що вони включають дво- чи трикомпонентні синонімні ряди (*штить, шанує, поважає*), а також однорідні ряди слів з перелічувальними об'єктами дійсності (*у полі, в домі, в путі; в купецтві, в ремесстві та ін.*). Семантичні текстові універсалії оформлені періодичною конструкцією і водночас належать до стилістичних текстових універсалій.

17. Семантичні текстові універсалії з семантикою „спосіб пересування, подолання далекої відстані (порада-прохання так діяти)”

Зазначений різновид представлений такими структурами: *Через темний ліс ясним соколом лети, / Через бистрії води білим лебедем пливи, / Через степи далекії перепелочком біжи* (УНД 1972: 327); *Темнії луженьки ясненьким соколоньком перелети, / Широкиї поля малим-невеликим перепелоньком перейди, / Бистрії річеньки й озера білим лебедоньком перепливи* (УНД 1972: 329-330); *Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / А через широкиї степи малим-невеликим перепілоньком перебіжи, / Через дальні далекії сторони, через темні високі луги ясним соколом перелети* (УНД 1972: 333); *Через високії ліси / Ясним соколом перелини, / Через бистрії ріки / Білим лебедоньком перепливи, / Через великий города / Сивим голубоньком перелети* (УНД 1972: 338), *Через бистрі глибокиї річки / Білим лебедоньком хоч перепливи, / Через високі ліса / Сизим орликом перелети, / А через города / Сизим голубоньком перелини* (УНД 1972: 340), *Через темні високії ліси / Ясним соколом перелити, / Через бистрії глибокиї річки / Білим лебедоньком перепливи, / Через великі города / Сизим голубоньком перелини* (УНД 1972: 342).

Особливістю наведених семантичних текстових універсалій визначаємо наявність у їх складі лексичних домінант із просторвою семантикою (*поле, степ, луг, сторона, ліс, город, річка*), зоонімів (*лебідь, сокіл, орел, голуб*). Показово, що ці семантичні текстові універсалії включають атрибутивні текстові універсалії *бистрі річенькі, широкиї поля, далекії степи, високії ліси, великії города* та ін., також адвербіальні текстові універсалії, що утворені на основі атрибутивних текстових універсалій: *сизим орликом, білим лебедоньком, ясним соколом, сизим голубоньком* та ін. У цілому ж зазначеним текстовим макроуніверсаліям, для яких характерне нанизування однорідних рядів, що входять до предикативної текстової універсалії (і є прямою мовою персонажа), характерна специфічна інтонація: схвильована емоційне прохання ліричного героя з відтінком туги, душевного болю тощо.

18. Семантичні текстові макроуніверсалії з семантикою „де відбуваються події і за яких умов”

В чужій стороні / При лихій хуртовині (УНД 1972: 328), *Начужій чужині / При злій хуртовині, / При нещасливій годині* (УНД 1972: 329), *на чужій стороні / При лихій годині* (УНД 1972: 331), *на чужій чужині / При бідній годині, / При нещасливій моїй злій хуртовині* (УНД 1972: 333), *На чужій чужині України / При бідній, при нещасній хуртовині* (УНД 1972: 336), *На*

чужій чужині / При нещасній моїй хуртовині (УНД 1972: 338), На чужій чужині, / В далекій країні (УНД 1972: 340), На чужій стороні, / На далекій Вкраїні (УНД 1972: 342), із чужої сторони, [...] при лихій годині (УНД 1972: 327), на чужій чужині, / При нещасній моїй хуртовині (УНД 1972: 335), в чужій стороні / При лихій хуртовині (УНД 1972: 328), в чужій чужині, / На чужій стороні (УНД 1972: 329).

Зазначені текстові універсалії концентрують емоції негативного плану, чому якнайефективніше сприяють компоненти цих структур – лексична домінанта *чужина* (*чужий*) та одиниці з виразними конотативними відтінком (*лихий, бідний, нещасний, нещасливий*).

19. Семантичні текстові універсалії з семантикою „рідний край (батьківщина, воля)”

Такі семантичні текстові універсалії представлені в кінцівках дум, являють собою однорідний ряд адвербіальних текстових універсалій і входять до складу предикативної текстової універсалії з семантикою „прохання”: *Визволь, Господи, невільника з неволі, / На простій дороги, / На ясні зорі, / На руський берег, / На край веселий, / Меж мир хрещений!* (УНД 1972: 106). Подібні приклади непоодинокі в думках (УНД 1972: 98, 103-104, 105, 107-108, 109 та ін.).

Зразковим прикладом, що наочно демонструє блочне використання текстових універсалій для побудови твору, є, наприклад, дума (та її варіанти) *Проводи козака*. Текст цієї думи складається з різнорівневих текстових універсалій. Скажімо, думу *Проводи козака* (IV варіант) можна охарактеризувати так (якщо взяти до уваги саме семантичні текстові макроуніверсалії): зачин з семантикою „розмова”; текстова універсалія з семантикою „звідки”; текстова універсалія з семантикою „коли”; текстова універсалія з семантикою „ніколи”; текстова універсалія з семантикою „що буде діятися”; кінцівка з семантикою „прохання-звернення до Бога”.

Семантичні текстові макроуніверсалії думового епосу з граматичного погляду – це предикативні текстові універсалії, з стилістичного – стилістичні текстово-образні універсалії. Виявлена особливість думових текстово-образних універсалій засвідчує універсальність мовних/мовленневих структур взагалі.

Література

- Болотнова Н.С., 2005, *О понятии „текстовая норма” в коммуникативной стилистике текста*, „Stylistyka” XIV.
- Вежбицкая А., 2001, *Понимание культур через посредство ключевых слов*, Москва.
- Голуб И.Б., 1997, *Стилистика русского языка*, Москва.
- Дементьев В.В., Панфилов К.С., 2003, *Многоязычие и стиль: спорные вопросы стилистической типологии*, „Stylistyka” XII.
- Єрмоленко С.Я., 1987, *Фольклор і літературна мова*, Київ.
- Житецкий П., 1893, *Мысли о народных малорусских думах*, Киев.
- Кожина М.Н., 2005, *Размышление над вопросом о соотношении функциональной стилистики и дискурсных исследований (с речеведческих позиций)*, „Stylistyka” XIV.
- Кожина М.Н., 1998, *Речеведческий аспект теории языка*, „Stylistyka” VII.
- УНД, 1972, *Украинские народные думы*, Москва.

Semantic Text Macrouniversalies in the Ukrainian National Dumas

Clause is devoted to consideration of semantics, structure and poetic functions semantic text universalies as characteristic for ballades the epos textforming units.

During research it is revealed, that analyzed structures on semantics can be incorporated thematically. Such structures most are frequently certified with семами *conversation, trouble, damnation, site, never*, etc.

As a whole semantic text макрouniversalies represent predicative text universalies, in the majority such, that are expressed by a compound sentence: the complex syntactic whole or a complex syntactic design; such formations are characterized by the maximal cohesion of components therefore they get aphoristic sense.

Keywords: *text universalies, text macro- / micro- universalies, semantic text universalies, sema, a lexico-semantic dominant.*

